

Малюватиме Леонард, її син. Вона народила його першим, потім ще трьох. Але передусім матір мусить вийти з темряви, у якій вона тоді залишилася. Із якої вони вибігли в іншу темряву. Передусім він мусить їй це дозволити, аби зрозуміти, що вона була. Матір пахла евкаліптовою олією, спокійно дихала, мала теплі руки і зручні коліна. Вона казала дітям «мої найгарніші зірочки». Вони були занадто малими, щоб протестувати, що хлопців так не називають. Її звали Глоріоз, на честь Богородиці. Вони мешкали у глиняній хаті на зеленому пагорбі, який плавно спускався до озера Ківу. Озеро велике, глибоке, іноді синє, іноді чорне – і завжди прекрасне.

Того квітня йому було дев'ять років. Сьогодні йому двадцять чотири, він має метр дев'яносто п'ять зросту, худорляву статуру, череп, як у Нефертіті, уважні очі, коротке волосся – з таким виглядом людина не мала тоді права на наступне слово або подих. Але батька вбили не за вигляд. Вони знали, ким він є,

щовечора роками випивали з ним по «Прімусу»¹, зріст не мав жодного значення. Тато вийшов з дому ще перед смерканням, світило сонце. Таким його Леонард пам'ятає. Щодня після роботи він ішов до кабару (так у Руанді називають бари та сільські харчівні), випивав там одне пиво й повертався додому. Хоч тоді не повернувся вчасно, хоч ніколи звідти не повернувся – залишився на світлому боці. Про нього син може сьогодні говорити. Батько мав невеличку фірму, наймав кількох робітників, зводив людям будинки. Винахідливий, товариський, веселий. Він часто поверював дітям: без тата не наближайтеся до озера.

Про маму Леонард не промовив ані слова. Ту, яка його народила, стерто? Був кінець, але не було початку?

– Ні, *It's Leo*, – чую я з-за спини, коли розглядаю чорно-білі обличчя, розвішані за скляною вітриною. Але мені зараз не потрібне товариство, мені потрібна тиша. Я хочу бути тільки з тими, які за склом. Вони на мене дивляться.

– Протягом одного дня їх вирізали аж півтисячі, – промовляє до мене Лео. Це друге речення нашого знайомства.

Третє, четверте і п'яте:

– Багато днів вони гнили на цьому газоні. Тепер вони тут. Іноді я біля них сиджу.

Так ми знайомимося. В університетському кампусі, над великою бетонною плитою, за якою захищені кістки студентів і професорів, зібрані з трави.

¹ Primus – одна з двох марок популярного руандійського пива (Прим. перекл.).

Я живу в Гікондо, п'ять хвилин мотоциклом від центру Кігалі. Це найдешевше таксі в місті, сімдесят тутешніх франків за рейс, мій улюблений вид транспорту, зелена каска на голові, сонце, повітря, краєвиди. Мотоциклісти люблять побалакати.

– Батько хотів, щоб я навчався, – каже мені один, здається, не надто старший за Леонарда. – Убили батька, всіх моїх убили. Неподалік. Я знаю, хто. Він і нині живе поряд. Сидів у тюрмі. Повернувся в Гікондо. Сказав мені, вітаючись, що я добряче виріс. Що я схожий на батька. А тепер гладить по голівці мою доньку. Повторює, що це викапана бабуся. Моя мама, якій він відтяв голову.

Мотоцикл пришвидшується, слова губляться на вітрі, смеркає.

Я лежу в темряві і знаю, що навколо нікого немає. Будинок у формі барака має багато кімнат, але саме сьогодні ніхто в них не ночує. Тут тихо і порожньо. Скільки метрів відділяє моє вікно від стіни каплиці? Сім? Дванадцять? Вийду назовні та зміряю відстань кроками. Відхиляю москітну сітку, але не прямую до дверей. Мені довелося би пройти через коридор, заповнений хробацтвом, тому передумую і підходжу до вікна. Розраховуючи на якесь далеке тьмяне світло, я шукаю відповіді на моє питання. Було би десять кроків, не більше. Але навіщо мені це знати? Бачу нову світлу стіну каплиці. І бачу їхні тіні. Навіщо мені знати, наскільки близько? Хоч вони й не ворожі до мене, інстинктивно вмикаю лампу. На столі лежить каталог, який я сьогодні приніс з тутешнього Центру пам'яті. У каталозі – фотографія дівчинки. У білій

сукні з фальбанками вона довірливо дивиться на когось, хто стоїть поруч. Я не знаю, хто це був (мама чи тато?), і не знаю, яким був на вигляд. Світлину складовано так, аби показати тільки дитину. Вона всміхається, гордо робить перші кроки. Підпис: Аврора, два роки, спалена живцем у каплиці в Гікондо.

Знаю, що її прокопчені кістки лежать тепер у великій могилі за кілька метрів від мене – за протилежною стіною без вікна.

Знаю, що Леонардові дуже пощастило.

Але я ще небагато знаю про землю «тисячі пагорбів і мільйона усмішок». Так написав мені у привітанні якийсь комп'ютерний автомат з імміграційного департаменту в Кігалі, надіславши електронним листом руандійську візу.

Книжки, міжнародні звіти та гугл підказують мені, що ця горювата країна в Центральній Африці завбільшки з одне польське воєводство (хтось назвав Руанду кишеньковою державою) налічує десять мільйонів людей. Більшість із них живе в селах. Вирощують квасолю, маніок, батат і сорго. Головний сільськогосподарський інвентар – мотика, кайло й мачете. Природні ресурси – зникомі. Промисловості – жодної. Безробіття – у деяких місцях сягає навіть вісімдесят відсотків. Бюджет держави – здебільшого спирається на закордонну допомогу. Кожна третя людина живе тут за менш ніж долар на день. Кожному другому – менше п'ятнадцяти років. Середня тривалість життя – п'ятдесят. Смертність новонароджених: сто на тисячу народжених. Крім того, із кожної тисячі народжених тут дітей понад сто п'ятдесят по-

мирає, не доживши до п'яти років. Головні хвороби: малярія та СНІД. Лікарі не лікують хворих. У центрах здоров'я їх зазвичай немає. Є медсестри, одна на три тисячі жителів. Лікарі працюють у нечисленних лікарнях. Серед них бракує багатьох фахівців. На всю країну лише один отоларинголог. Кардіологічні й онкологічні операції проводять лише за кордоном (наприклад, у Кенії або ПАР). Через брак коштів їх загалом не проводять. Стоматологи? Їх є кільканадцять, зазвичай вони не мають ані інструментів, ані препаратів, потрібних для роботи.

Попри все це світові фінансові інституції хвалять Руанду за економічний розвиток, якого вона досягла після двотисячного року. Світовий банк називає її лідером реформ.

Більшість тутешніх (дві третини) – католики, меншість – протестанти й мусульмани. Більшість – хуту (85 відсотків), меншість – тутсі (14 відсотків) і пігмеї тва (1 відсоток).

Саме стільки поки що у скороченій версії я дізнався про Руанду. З іншого джерела також довідався, що голова, яку розрубують мачете, тріщить так само, як розрубувана капуста.

Аврора Кірезі, дворічна парафіянка з Гікондо. Фото її гарного личка висить тепер на стіні Центру пам'яті поруч з обличчями інших дітей. Їх освітлюють потужні прожектори. Вони тут також для мене, щоб на них дивився. Я прийшов сюди, аби дізнатися більше, поки не почну розмовляти з тими, хто вижив. Я занотовую імена дітей, прізвища й до-

даткову інформацію, подану під кожною світлиною. Про Аврору те, що вона була балакучою дитиною і що любила пити молоко. Записую кожне слово, яке хтось сюди приніс. Хтось, хто вижив і знав дрібні щоденні подробиці. Я йому вдячний, бо він це також зробив для мене. Аби я дізнався і зрозумів: те, що я тут бачу, мені не можна залишити для себе. Аби я потім розповідав і те, що зараз нотую, не піддавав жодній цензурі. Чому я хочу про це розповісти? Кому й навіщо? Тим, які скажуть, що вони не знали? Що не знали правди? Але де пролягає кордон між промовлянням правди й епатуванням? Чи той, хто мені скаже: «Ти епатуєш дитячим стражданням», говоритиме про мене? Чи все ж про себе: того, що ти розповідаєш, я не можу прийняти, в мені нема на це місця, мене болить живіт, підчерев'я.

Але хіба це причина, щоб я замовк?

Тьєррі Ішімве, дев'ять місяців. На світлині лежить на квітчастому простирадлі. Зарубана мачете в мами на руках.

Франсуаз Муренгезі Інгабіре, дванадцять років. Коротка зачіска, широка усмішка. Полюбляла плавати, їсти яйця, чипси і пити «фанту-тропікал». Зарубана.

Бернардин Камбанда, сімнадцять років, на світлині, мабуть, молодший. Малий, довірливий погляд, клаповухий. Випростаний, у шкільній формі (був старшим учнем?), позує для фото. Певно, хтось йому сказав, що в такий момент не можна усміхатися, тож видно, як він щосили стримує усмішку. Мачете.

Давід Мугіранеза, десять років, на фото в білій сорочці з комірцем. Рукою підпирає підборіддя,

тип інтелектуала. Казав, що стане лікарем. Закатований.

Фідель Інгабіре, дев'ять років (як Леонард). Постріл у голову.

Аріан Умутоні, чотири роки (як брат Леонарда). Ніж в очі.

Філлетт Увасе, два роки. Розбита об стіну.

Діти перед смертю мусили дивитися, як гвалтують їхніх матерів (онуки – як гвалтують їхніх бабусь). Чоловіки дивилися, як гвалтують їхніх дружин (діди – онучок). І як встромляли їм поміж ніг пляшки. Так найчастіше вбивали жінок тутсі: ударом у живіт і нижче. Перед смертю вони дивилися на загибель своїх дітей. І батьки теж.

У Меморіальному центрі Кігалі я дивлюся на їхні світлини². Дивлюсь і в очі дорослих. Вони ще всього цього не очікують. Сотні маленьких фотографій, зроблених до геноциду, прикріплені затискачами до сталевих тросів. Кольорові та чорно-білі світлини: зі шлюбів, весіль і хрестин, зі школи, з роботи, з відпустки. На одних позують, інші – спонтанні. Чоловіки на фотографіях одягнені в європейські костюми, жакети, мають краватки, жабо, по-спортивному і по-робочому. Подружжя, брати й сестри, батьки з

² «Усі фотографії промовляють: Memento mori» – писала Сьюзен Зонтаг в есеї «Про фотографію». Вони немовби говорять більше: пам'ятай, що смерть може прийти від руки ближнього, брата, сусіда. Ніколи не думай, що не скінчиш так, як ми. Або як наші вбивці. (Бібліографічні дані всіх цитованих позицій я вказую наприкінці книжки у списку літератури.)